

Kinga Czechowska

Instytut Pileckiego w Warszawie / Pilecki Institute in Warsaw

 <https://orcid.org/0000-0002-2620-6096>

Żydowski opór cywilny w wybranych miejscowościach Kraju Warty (przykłady Kutna, Włocławka, Żychlina i Krośniewic)

Summary

Jewish Civil Resistance in Selected Towns of the Wartheland (Examples of Kutno, Włocławek, Żychlin, and Krośniewice)

A pioneer of research into the social history of the Warsaw Ghetto, Ruta Sakowska, employed the term ‘civil resistance’ in her research. Because the approach proposed by Sakowska is a holistic one, it may be especially useful in research on a smaller, provincial Jewish communities, for which the current state of knowledge about the Holocaust remains limited. This article selects four cities and towns in the Wartheland as its subject of analysis: Kutno, Włocławek, Żychlin and Krośniewice. The research conducted indicates that the basic form of civil resistance in these locations was assistance to those suffering from hunger, while in the bigger Jewish communities one can observe a greater variety of forms of civil resistance related to a cultural life.

Keywords: Holocaust, civil resistance, ghettos, Judenrat, Jewish refugees, American Jewish Joint Distribution Committee, Warthegau

Streszczenie

Pionierka badań nad historią społeczną getta warszawskiego Ruta Sakowska posługiwała się w swoich pracach pojęciem oporu cywilnego. Ponieważ Sakowska zaproponowała ujęcie holistyczne, może być ono szczególnie użyteczne także w badaniach nad mniejszymi,

© by the author, licensee University of Lodz – University of Lodz Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Funding Information: Not applicable. **Conflicts of interests:** None. **Ethical Considerations:** The Authors assure of no violations of publication ethics and take full responsibility for the content of the publication.

Declaration regarding the use of GAI tools: not used

Received: 2025-06-27. Verified: 2025-06-30. Revised: 2025-11-26. Accepted: 2025-12-09

provincialnymi społecznościami żydowskimi, w przypadku których dotychczasowy stan wiedzy nad Zagładą jest niewielki. W artykule jako przedmiot analizy wybrano cztery miasta i miasteczka w Kraju Warty: Kutno, Włocławek, Żychlin i Krośniewice. Z przeprowadzonych badań wynika, że podstawową formę oporu cywilnego stanowiła tam pomoc głodującym, a w większych skupiskach można również zaobserwować inne jego rodzaje, związane z życiem kulturalnym.

Słowa kluczowe: Holokaust, opór cywilny, getto, judenraty, uchodźcy żydowscy, American Jewish Joint Distribution Committee, Warthegau

Wstęp

Pojęcie oporu, w tym oporu cywilnego, od lat znajduje zastosowanie w badaniach nad postawami różnych społeczności podczas II wojny światowej¹. Jest ono również obecne w studiach nad Holokaustem, a specyfika położenia ludności żydowskiej i ludobójczej polityki nazistowskich Niemiec sprawiła, że wymagało tam osobnego zdefiniowania². Opierając się na definicjach żydowskiego oporu cywilnego sformułowanych przed laty przez Yehudę Bauera i Rutę Sakowską, w artykule badam użyteczność tego pojęcia dla określania postaw ludności żydowskiej wobec Zagłady w Kraju Warty³, w żydowskich miastach i miasteczkach, takich jak Kutno, Włocławek, Żychlin i Krośniewice. W artykule w pierwszej kolejności przedstawione zostaną definicje stanowiące ramy teoretyczne moich rozważań, a także specyfika miejscowości wybranych do analizy. Następnie omówione zostaną różne formy eksterminacji i niemieckich prześladowań, w reakcji na które podejmowane były – analizowane w głównej części tekstu – różne formy oporu cywilnego.

Definicje i miejsca

Wśród wielu definicji próbujących oddać charakter i naturę tego zjawiska znajduje się cenna propozycja Yehudy Bauera, który o żydowskim oporze pisał następująco:

¹ By przytoczyć chociażby monumentalną pracę Jacques'a Semelina: J. Semelin, *Bez broni przeciw Hitlerowi. Opór cywilny w Europie w latach 1939–1945*, przekł. H. Abramowicz, Lublin 2001.

² D. Michman, *Jewish Resistance during Holocaust and its Significance: Theoretical Observations*, [w:] idem, *Holocaust Historiography. A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues*, London–Portland 2003, s. 217–248.

³ W artykule zamiennie używam nazw: Kraj Warty, Warthegau i Wartheland.

definiowałbym żydowski opór podczas Holokaustu jako każdą *grupową* akcję podjętą świadomie w opozycji do znanych lub takich, których istnienia się domyślano, praw, działań lub intencji skierowanych przeciwko Żydom przez Niemców i ich połączników⁴.

Z perspektywy badań nad Zagładą słuszne wydaje się to położenie nacisku na wspólne, podejmowane w grupie działania jako warunkujące występowanie oporu, ponieważ pozwala ono odróżnić opór cywilny od żydowskich strategii przetrwania właściwych dla jednostki. Definicja ta jest też o tyle ważna i aktualna, że kładzie nacisk na aspekt przyczynowości i jest otwarta na wiele różnych form oporu, odpowiadających różnym formom niemieckich prześladowań. Dla moich badań kluczowa jest także inna, lecz kompatybilna z powyższą definicja autorstwa Ruty Sakowskiej. Rozwija ona propozycję Bauerowską w sposób adekwatny do specyfiki badanej przez nią społeczności i oferuje dalsze możliwości zastosowania w odniesieniu do jeszcze innych obszarów. W swoich badaniach nad gettem warszawskim Ruta Sakowska, pionierka historii społecznej warszawskiej „dzielnicy zamkniętej”⁵, podkreślała znaczenie terminologii dla zrozumienia procesów historycznych. W pierwszej kolejności za najbardziej trafne uznawała ona pojęcia eksterminacji pośredniej i bezpośredniej dla określenia dwóch etapów niemieckiej polityki wobec Żydów. Jako podstawowe formy eksterminacji pośredniej wymieniała: „grabież mienia, wyniszczającą pracę przymusową oraz stopniową eliminację Żydów z życia społeczno-gospodarczego aż do ich koncentracji w izolowanych gettach”, a za eksterminację bezpośrednią uznawała całkowitą zagładę skupisk żydowskich⁶. Następnie wyróżniła dwie formy oporu, właściwe dwóm etapom eksterminacji: opór cywilny wobec eksterminacji pośredniej i opór zbrojny wobec eksterminacji bezpośredniej.

Na przykładzie getta warszawskiego Sakowska następująco definiowała opór cywilny:

obok rozwijającej się żywiłowo podziemnej działalności gospodarczej kształtowały się w getcie formy oporu cywilnego – przeciwdziałania społecznym sterowanym lub inspirowanych przez konspirację. Nie godząc bezpośrednio w okupanta – miały na celu leczenie ran i łagodzenie szkód wyrządzonych społeczeństwu.

⁴ Y. Bauer, *Forms of Jewish Resistance during the Holocaust*, [w:] *The Nazi Holocaust*, vol. VII (*Jewish Resistance to the Holocaust*), ed. M.R. Marrus, London 1989, s. 35. Tłumaczenie tego cytatu oraz kolejnych pochodzi od Autorki.

⁵ J. Leociak, *Ruta Sakowska (1922–2011)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2011, nr 7, s. 19–20.

⁶ R. Sakowska, *Dwa etapy. Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w oczach ofiar. Szkic historyczny i dokumenty*, Wrocław 1986, s. 7–8.

Dalej stwierdziła, że

opór cywilny w getcie warszawskim sprowadzał się do dwóch nierozdzielnych elementów: pomocy dla głodujących i obrony przed deformacją psychiczną, dramatycznej walki o wartości. Opór cywilny, obok pomocy materialnej obejmował więc podziemną działalność kulturalną⁷.

Zdając sobie sprawę z wyjątkowości getta warszawskiego, nie sposób nie zauważyć, że powyższa terminologia prezentuje możliwości szerszego jej zastosowania. Bazując na założeniach teoretycznych zaproponowanych przez Sakowską oraz biorąc jej badania nad gettem warszawskim za punkt odniesienia, można podjąć próbę zbadania analogicznych postaw społecznych wobec eksterminacji w innych skupiskach żydowskich. Ponieważ badaczka ta zaproponowała ujęcie holistyczne, może być ono szczególnie użyteczne także w badaniach nad mniejszymi, prowincjonalnymi społecznościami żydowskimi, w przypadku których dotychczasowy stan wiedzy jest niewielki.

Miasta wybrane do analizy w poniższym artykule to Kutno, Krośniewice i Żychlin położone na Mazowszu Zachodnim oraz Włocławek na Kujawach. Za ich wspólną analizą przemawia to, że miejscowości te – znajdujące się w niewielkich odległościach od siebie – charakteryzowały się podobnym przebiegiem niemieckiej okupacji i antyżydowskich prześladowań. Po wybuchu II wojny światowej i wprowadzeniu przez Niemcy okupacji cywilnej tereny te zostały włączone do Rzeszy w ramach nowo utworzonego okręgu Reichsgau Posen, który 29 stycznia 1940 r. przemianowano na Warthegau (lub Wartheland, po polsku popularnie nazywany Krajem Warty). Wszystkie miejscowości przynależały administracyjnie do rejencji inowrocławskiej (Hohensalza) w dwóch powiatach: Kutno, Krośniewice (Krosniewice) i Żychlin (Zychlin) w powiecie kutnowskim, a Włocławek (Leslau) w powiecie włocławskim. Z łącznej liczby około 54 000 Żydów w rejencji inowrocławskiej, większość zamieszkiwała właśnie w jej dwóch wschodnich powiatach, w czterech wybranych do analizy miejscowościach utworzono jedyne na tym obszarze getta⁸. Większość Mazowsza znalazła się w granicach Generalgouvernement (Generalnego Gubernatorstwa), z kolei Warthegau kojarzony jest przede wszystkim z Wielkopolską, a w odniesieniu do Holokaustu – z gettem w Łodzi (Litzmannstadt)⁹.

⁷ Eadem, *Ewolucja form oporu w getcie warszawskim*, Warszawa 1983, s. 2–3.

⁸ D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk żydowskich w „Kraju Warty” w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1955, t. XIII, s. 122–123.

⁹ Vide np. E. Serwański, *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970; A. Ziółkowska, *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce (1941–1943)*, Poznań 2005. Z kolei artykuł: A. Sitarek, *Rola niemieckiego Zarządu Getta w Łodzi w eksterminacji gett prowincjonalnych*

W ten sposób interesujący mnie obszar znalazł się niejako na marginesie badań prowadzonych w oparciu o różne kryteria terytorialne, co dotyczy zarówno badań nad okupacją niemiecką, jak i konkretnie nad Zagładą.

Tymczasem był to obszar z długą tradycją osadnictwa żydowskiego i licznymi skupiskami żydowskimi. Według ostatnich dostępnych danych sprzed wybuchu II wojny Kutno zamieszkiwało około 6800 Żydów (około 25% całej populacji), Krośniewice – około 1300 (około 37%), Żychlin – około 2600–2800 (około 40%), a Włocławek – 13 000 (około 19%)¹⁰. Były to miasta i miasteczka położone w bliskich odległościach od siebie, a ich mieszkańców łączyły więzy prywatne (w tym rodzinne) i zawodowe. Wszystkie one – łącznie z najmniejszymi Krośniewicami¹¹ i Włocławkiem, w którym odsetek Żydów był najniższy¹² – są określane jako sztetle¹³. Za wspólnym omawianiem ich dziejów w okresie Holokaustu przemawia także fakt, że nie objęła ich polityka przymusowego przesiedlania Żydów z Warthegau do Generalnego Gubernatorstwa; w powiecie kutnowskim w okresie od listopada 1939 r. do lutego 1940 r. nie odbywały się żadne przesiedlenia, a we włocławskim objęły one tylko część ludności żydowskiej, przy czym wielu Żydów z okolicznych miejscowości skierowano do Włocławka¹⁴. Kilkuset Żydów z powiatu kutnowskiego przesiedlono wiosną 1940 r., aby następnie ich mieszkania udostępnić ludności niemieckiej¹⁵. Porażkę większych planów przesiedleńczych wiąże się w historiografii z podjętą w jej następstwie decyzją o utworzeniu gett¹⁶: w powiecie kutnowskim

w Kraju Warty, [w:] *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. idem, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012, s. 295–307 odnosi się w praktyce wyłącznie do rejencji łódzkiej.

¹⁰ T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2012, s. 101, 110, 221, 270.

¹¹ Ch. Hoffman, *My Town Krosniewice*, [w:] *Kutno ve-ha-seviva*, Tel Aviv 1968, s. 445, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kutno/kut445.html> (dostęp: 11 VIII 2025).

¹² Obraz „Shtetl” autorstwa Chany Kowalskiej (1899–1942) jest nostalgicznym powrotem do jej rodzinnego Włocławka. *Work by Chana Kowalska*, [w:] *Ben Uri Collection*, <https://www.benuricollection.org.uk/intermediate.php?artistid=51> (dostęp: 11 VIII 2025).

¹³ *Vide* więcej: „Polin: Studies in Polish Jewry” 2004, vol. XVIII.

¹⁴ D. Dąbrowska *op. cit.*, s. 128–129; C. Epstein, *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, przekł. J. Włodarczyk, Wrocław 2010, s. 134, 137 (tu mapa z podziałem administracyjnym okręgu), 138.

¹⁵ R. Buzak, *Wojna obronna Polski 1939 r. i lata okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Kutno. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, Warszawa–Łódź 1984, s. 258.

¹⁶ J.R. White, M. Dean, *Warthegau Region (Reichsgau Wartheland)*, [w:] *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. II (*Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*), part A, eds M. Dean, M. Hecker, Bloomington 2012, s. 35; K. Lesiakowski, *Z dziejów Zagłady w Kraju Warty. Losy ludności żydowskiej w Sieradzu 1939–1942*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, t. XXIII, nr 1, s. 254.

nastąpiło to wiosną 1940 r., we Włocławku – jesienią tego roku¹⁷. W wybranych miastach podobny był również przebieg eksterminacji pośredniej (o czym dalej) oraz bezpośredniej: Żydzi z omawianych tu skupisk żydowskich zginęli w obozie zagłady Kulmhof (Chełmno nad Nerem) w okresie od marca do maja 1942 r.¹⁸

W związku z powyższym zasadna wydaje się próba zbadania – na zasadzie przyczynku do dalszych badań – problemu oporu cywilnego w wybranych skupiskach żydowskich w Wartheland. Posługując się terminologią przyjętą przez Sakowską i wynikającą z niej propozycją metodologiczną, w pierwszej kolejności konieczne będzie przedstawienie eksterminacji pośredniej, aby następnie móc zbadać formy przyjętego wobec niej oporu cywilnego. Czy podobnie jak w przypadku getta warszawskiego kluczowe były próby pomocy głodującym oraz prowadzenie podziemnej działalności kulturalnej? Jak różniło się to w poszczególnych miastach i miasteczkach? Co wpływało na podejmowanie przez Żydów określonych form oporu cywilnego?

Periodyzacja polityki hitlerowskiej: eksterminacja pośrednia

Istotny element przyjętej terminologii stanowi związana z nią periodyzacja, ponieważ to ona pozwala zrozumieć ewolucję form oporu¹⁹. Sakowska za członkami grupy „Oneg Szabat” podawała ogólne cezury czasowe obu etapów eksterminacji, zgodnie z którymi eksterminacja pośrednia trwała od agresji niemieckiej 1 września 1939 r., a bezpośrednia zaczęła się wraz napaścią na ZSRS w czerwcu 1941 r. Zauważała przy tym słusznie, że po pierwsze, przebieg okupacji różnił się na różnych terenach okupowanych, a po drugie, że obie formy eksterminacji mogły występować równocześnie²⁰.

Próbę periodyzacji losów ludności żydowskiej w Warthegau, zbieżną z założeniami Sakowskiej, podjął Czesław Łuczak. Wyróżnił on trzy okresy: pierwszy trwający do czerwca 1941 r., drugi – do jesieni 1944 r. i trzeci do końca okupacji²¹. Sytuację

¹⁷ K. Czechowska, *Getto otwarte – ghetto zamknięte? Kontakty z Polakami jako kategoria przy klasyfikacji wybranych gett w Kraju Warty*, [w:] *Żydowscy sąsiedzi*, red. K. Morta, Ostrów Wielkopolski–Wrocław 2018, s. 190.

¹⁸ D. Dąbrowska, *op. cit.*, s. 168, tab. 11; s. 172, tab. 14, tab. 15.

¹⁹ R. Sakowska, *Ewolucja form oporu...*, s. 1.

²⁰ Eadem, *Dwa etapy...*, s. 9.

²¹ Jako odrębny etap w przebiegu okupacji można też wyróżnić czas zarządu wojskowego od 1 IX do 25 X 1939 r. *Vide*: J. Böhrer, *Prześladowanie ludności żydowskiej w okupowanej Polsce podczas trwania zarządu wojskowego (od 1 września do 25 października 1939 r.)*, [w:] *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, red. A. Namysło, Warszawa 2008, s. 46–58.

w pierwszym okresie miało kształtować przede wszystkim funkcjonowanie gett i obozów pracy przymusowej. Lipiec 1941 r. Łuczak uznał za miesiąc przełomowy z powodu podjęcia wtedy przez Heinricha Himmlera i Arthura Greisera, gaulaitera tego okręgu, decyzji o wymordowaniu Żydów na tym obszarze. W tym zakresie również jego periodyzacja jest zbieżna z założeniami Sakowskiej jako opierająca się na przejściu od eksterminacji pośredniej do bezpośredniej. Z kolei trzeci z wyróżnionych przez historyka okresów to czas po likwidacji getta łódzkiego, najdłużej funkcjonującego spośród wszystkich gett utworzonych nie tylko w Warthe-gau, ale na całych ziemiach polskich pod okupacją niemiecką²².

W obu próbach periodyzacji – zaproponowanych przez Sakowską i Łuczaka – etap pierwszy odnosi się do eksterminacji pośredniej. W omawianych miastach i miasteczkach jej początek związany był z wkroczeniem wojsk niemieckich w połowie września 1939 r. Należy jednak zauważyć, że już wcześniej Żydzi znajdowali się wśród ofiar bombardowań: 10 września kilka osób zginęło w Krośniewicach²³, kolejnych kilkanaście poniosło śmierć od nalotów w Kutnie; tam też w synagodze i bet ha-midrachu ulokowano szpitale²⁴. W Żychlinie już samemu wkroczeniu wojsk niemieckich towarzyszył specyficznie antyżydowski akt przemocy: żołnierze prowadzili (w nieokreślonym kierunku) grupę kilku bitych przez siebie Żydów²⁵. Wkrótce po zajęciu miasta ofiarą prześladowań stał się żychliński rabin: w dniu święta Rosz ha-Szana (13 września) obcięto mu połowę brody oraz zmuszono do noszenia tałesu i do sprzątania²⁶. Podobnie wyraźną cezurę wkroczenie wojsk niemieckich stanowi w przypadku Krośniewic. Tam również szczególnie często Żydzi prześladowani byli w związku z praktykami religijnymi²⁷. Z kolei we Włocławku tragicznie zapisało się obchodzone tydzień później – i tydzień po wkroczeniu tam

²² C. Łuczak, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996, s. 42–47. Lato 1941 r. uznawane jest za moment przełomowy w antyżydowskiej polityce w tym okręgu także przez innych badaczy. I. Kershaw, *Improvised Genocide? The Emergence of the 'Final Solution' in the 'Warthegau'*, „Transactions of the Royal Historical Society” 1992, vol. II, s. 51–78. Cf. J. A. Młynarczyk, *Wpływ inicjatyw oddolnych Arthura Greisera i Odilona Globocnika na decyzję o wymordowaniu Żydów*, [w:] *Zagłada Żydów na polskich terenach...*, s. 14–33.

²³ Ch. Hoffman, *op. cit.*, s. 449.

²⁴ *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy* [dalej: *Archiwum Ringelbluma*], t. IX (*Tereny wcielone do Rzeszy: Kraj Warty*), oprac. M. Siek, Warszawa 2012, dok. 22, s. 86; dok. 24, s. 95; dok. 25, s. 101; K. Czechowska, *Spółeczność żydowska Kutna i jej losy w okresie II wojny światowej*, [w:] *Zarys historii Żydów ziemi kutnowskiej*, t. I, red. K. Koszada, E. Świętowska, B. Gajewska, Kutno 2018, s. 200.

²⁵ H. Bodek, *Jak tropione zwierzęta. Wspomnienia*, Kraków 1993, s. 12.

²⁶ S. K. Resnick, *You Saved Me, Too. What a Holocaust Survivor Taught Me about Living, Dying, Fighting, Loving and Swearing in Yiddish*, Guilford 2013, s. 73.

²⁷ Ch. Hoffman, *op. cit.*, s. 449.

wojsk niemieckich – święto Jom Kipur. Niemcy spalili wtedy obie znajdujące się w mieście synagogi, o co oskarżyli Żydów, oraz zabili grupę mężczyzn wracających z modlitwy²⁸. Kolejnej nocy dokonali masowych aresztowań wśród ludności żydowskiej (około 800 osób), w trakcie których zastrzelili dwie osoby. Więzionych mężczyzn wykorzystywali do robót przymusowych; jeden z nich został zamordowany przy próbie przekazania mu jedzenia przez żonę²⁹.

Rosnący terror wpływał na skalę uchodźstwa. Żydzi decydowali się na ucieczkę w różnych momentach: jedni jeszcze przed wkroczeniem wojsk niemieckich, inni pod wpływem pierwszych prześladowań³⁰, część – w wyniku innych czynników występujących w kolejnych miesiącach. Kryterium wyboru miasta docelowego często stanowili żyjący w nim krewni, np. w związku z pogarszającą się sytuacją Żydów w Łodzi do Krośniewic przybyła Zofia Marczak wraz z córką, które schronienia szukały u najbliższej rodziny³¹. Jak pisze Izajasz Trunk, brutalniejszy przebieg pierwszych tygodni okupacji we Włocławku niż w Kutnie wpłynął na to, że to do drugiej z tych miejscowości kierowała się większa liczba uchodźców z okolicy³². W styczniu 1940 r. liczba uchodźców żydowskich wynosiła tam 1315 osób, a próba zmniejszenia jej przez władze niemieckie drogą rozporządzenia nakazującego uchodźcom opuszczenie miasta okazała się nieskuteczna; po pół roku ich liczba zwiększyła się do 1700–1800 osób³³.

Od początku okupacji ludność żydowska zaczęła doświadczać wymierzonych w nią działań, które wkrótce stały się jej codziennością: terror w postaci morderstw, zastraszania i poniżania, a także grabieże, izolowanie od otoczenia i pozbawianie praw, praca przymusowa³⁴. Kolejne niemieckie zarządzenia dotyczyły m.in. zakazu po-

²⁸ Była to jedna z przynajmniej 22 synagog spalonych na terenie późniejszego Warthegau (G. Berendt, *Jesień płonących synagog – jedno z następstw agresji Niemiec na Polskę w 1939 roku*, „Polish-Jewish Studies” 2022, t. III, s. 93, 99).

²⁹ *Archiwum Ringelbluma*, t. IX, dok. 31, s. 120–121; dok. 32, s. 132–139; M. Liszak, *The Last Chapter*, [w:] *Włocławek and Kujawy Memorial Book*, ed. I.M. Biderman, New York 1969, s. 141–142; D. Dąbrowska, *op. cit.*, s. 124.

³⁰ D. Dąbrowska, *op. cit.*, s. 127.

³¹ *Dzieci Holocaustu mówią...*, t. I, oprac. W. Śliwowska, Warszawa 1993, s. 101.

³² I. Trunk, *The Decline of Jewish Kutno*, [w:] *Kutno ve-ha-seviva...*, s. 342, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kutno/kut340.html> (dostęp: 11 VIII 2025). Urodzony w Kutnie w 1905 r. jako syn tamtejszego rabina Izaaka Trunka. Izajasz Trunk to uznany badacz Zagłady, autor podstawowej monografii na temat judenratów. *Vide* więcej: *Archiwum Ringelbluma*, t. IX, dok. 24, s. 92.

³³ *Archiwum Ringelbluma*, t. IX, dok. 22, s. 88; dok. 24, s. 97; dok. 25, s. 104.

³⁴ M. Alberti, „*Nikczemna perfidia, niska, bezmierna chciwość oraz zimne, wyrachowane okrucieństwo*” – ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej w Kraju Warty, [w:] *Zagłada Żydów na polskich terenach...*, s. 72.

ruszania się po chodnikach, nakazu noszenia żółtych łat, wprowadzenia godzin policyjnych czy zakazu uboju rytualnego³⁵. Żydzi padali ofiarą licznych aktów przemocy. Powszechne było obcinanie bród i bicie mężczyzn, czego często dokonywano publicznie, w ten sposób pogłębiając upokorzenie ofiar i czyniąc je obiektem wyzysku ze strony ludności nieżydowskiej. Ofiarą podobnych szykan kilkakrotnie padł dyrektor żychlińskiej szkoły żydowskiej. Przybierały one różne formy: z rozkazu niemieckiego żołnierza musiał biegać środkiem jezdni z odkrytą głową, innym razem został spoliczkowany na ulicy³⁶. To również w Żychlinie Żydzi byli ofiarami wyjątkowo okrutnych aktów przemocy podczas robót przymusowych; w przypadku ucieczki kilku robotników władze niemieckie dopuszczały się tortur na tych, którzy pozostali na miejscu, aby w ten sposób pozyskać nazwiska zbiegłych³⁷.

Przemocy doświadczały również kobiety. W Krośniewicach córka prezesa Judenratu w obawie przed gwałtem wyskoczyła przez okno; ofiarą niemieckiego policjanta została ostatecznie mieszkająca w tym samym domu Blima Erdberg, którą pobito do utraty przytomności³⁸. W świetle dostępnych świadectw do gwałtów dochodziło też w Kutnie³⁹ i w Żychlinie⁴⁰. Ustawy rasowe zakazywały Niemcom kontaktów seksualnych z żydowskimi kobietami⁴¹, a złamanie zakazu stanowiło podstawę do wszczęcia procesu karnego. Jednak dopiero szczegółowe badania nad sądami specjalnymi (Sondergericht) w Kraju Warty mogłyby przynieść odpowiedź na pytanie, czy w analizowanych miejscowościach dochodziło do takich procesów. Za sprawą ulicznych konfiskat oraz rabunków i rekwizycji dokonywanych podczas najść na żydowskie domy i sklepy pogarszała się sytuacja ekonomiczna Żydów. O roli Polaków w tym procederze szerzej traktuje jedna z relacji zebranych przez „Oneg Szabat”: „Donosicielami i przewodnikami byli Polacy. Muszę jednak lojalnie przyznać, że było wśród nich wielu uczciwych, którzy potem odnosili potajemnie zrabowany przez Niemców towar”⁴². Natomiast w Żychlinie wyraźnie zaznaczał się udział w rabunkach Niemców z pobliskich wsi, miejscowego Ukraińca Gromiko, który przed wojną utrzymywał z Żydami dobre stosunki, oraz Niemca Koeniga osiadłego

³⁵ *Archiwum Ringelbluma*, t. IX, dok. 24, s. 97–98; dok. 31, s. 121–122; dok. 33, s. 141; M. Liszak, *op. cit.*, s. 144; P. Cypkewicz-Rosen, *Flight to Survival: Włocławek, Warszawa, Częstochowa – Eretz Yisrael, 1939–1945: A Personal Narrative*, League City 2006, s. 47.

³⁶ H. Bodek, *op. cit.*, s. 14.

³⁷ *Archiwum Ringelbluma*, t. IX, dok. 29, s. 115.

³⁸ *Ibidem*, dok. 24, s. 96; dok. 25, s. 104.

³⁹ *Ibidem*, dok. 24, s. 98; dok. 25, s. 104.

⁴⁰ S.K. Resnick, *op. cit.*, s. 84.

⁴¹ B. Chalmers, *Jewish Women's Sexual Behaviour and Sexualized Abuse during the Nazi Era*, „The Canadian Journal of Human Sexuality” 2015, vol. XXIV, no. 2, s. 186.

⁴² *Archiwum Ringelbluma*, t. IX, dok. 25, s. 104.

w mieście niedługo przed 1939 r. W wyniku kolejnych rabunków mieszkania żydowskie stopniowo pustoszały, próbowano także ukrywać cenniejszy dobytek, co wiązało się jednak ze znacznym ryzykiem w przypadku odkrycia kryjówek⁴³.

Prześladowania ludności żydowskiej przyjęły bardziej zorganizowaną formę wraz z ustanowieniem rad żydowskich (Jüdische Ältestenrate), często nazywanych też judenratami⁴⁴; ich rola nadal jest przedmiotem badań⁴⁵. Przykład Żychlina pokazuje, że zgodnie z niemieckimi poleceniami rady zapewniały konkretną liczbę Żydów do robót przymusowych⁴⁶, z kolei w Kutnie ich działalność rozpoczęła się od stworzenia listy żydowskich mieszkańców miasta z uwzględnieniem m.in. ich majątków⁴⁷. Dramatyczne opisy rosnących trudności z opłaceniem kolejnych narzucanych kontrybucji pochodzą z Włocławka. Pierwszą płatność wyznaczono tam już z końcem września 1939 r. i miała ona formę okupu – zakładnikami byli aresztowani wcześniej Żydzi. Po kilku tygodniach miejscowa społeczność nie była już w stanie opłacać kolejnych kontrybucji. Niemcy wypuścili wtedy uwięzionych, nakazując zamiast tego zapewniać stałą liczbę Żydów do prac przymusowych⁴⁸. Jak już wspomniano, niedługo później (od grudnia 1939 r. do stycznia 1940 r.) miały miejsce przymusowe przesiedlenia części ludności żydowskiej z Włocławka, którym towarzyszyły również oddolne ruchy migracyjne z miasta. W rezultacie liczba Żydów pozostających w mieście drastycznie się zmniejszyła, a ich prześladowania zostały przez Niemców zintensyfikowane. Skala głodu zaczęła przybierać rozmiary dramatyczne. Jak pisze Mosze Lyszak, niedostatek pożywienia dotyczył wtedy większości domów, a zdesperowani Żydzi, będący już wtedy ofiarami wielu rabunków, sprzedawali ostatnie posiadane ubrania (te, które nosili), aby wymienić je na kawałek chleba⁴⁹.

⁴³ H. Bodek, *op. cit.*, s. 13–18.

⁴⁴ Vide więcej: I. Trunk, *Judenrat: the Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*, New York 1972. Opracowanie to nadal ma charakter podstawowy, co więcej, ze względu na wybór miast do egzemplifikacji – wśród nich Kutna, rodzinnego miasta Trunka – ma szczególne znaczenie dla niniejszego artykułu.

⁴⁵ By wymienić kilka publikacji uwzględniających specyfikę judenratów w Europie Środkowo-Wschodniej, w tym na okupowanych ziemiach polskich: P. Wróbel, *The „Judenrate” Controversy: Some Polish Aspects*, „The Polish Review” 1997, vol. XLII, no. 2, s. 225–232; K. Person, *‘Judenräte’ and the Jewish Communities of Eastern Europe*, [w:] *“Jewish Councils” in Nazi Europe, 1938–1945. A Pan-European Perspective*, eds L. Vastenhout, J. Lanicek, Göttingen 2025.

⁴⁶ H. Bodek, *op. cit.*, s. 23.

⁴⁷ *Archiwum Ringelbluma*, t. IX, dok. 24, s. 95.

⁴⁸ *Ibidem*, dok. 31, s. 121–122; dok. 33, s. 140–142; M. Lyszak, *op. cit.*, s. 144.

⁴⁹ M. Lyszak, *op. cit.*, s. 144–145.

W podobnym czasie, bo w lutym 1940 r., sytuacja ekonomiczna Żydów w Kutnie uległa znacznemu pogorszeniu. Miało to związek z tzw. akcją rewindykacyjną, w wyniku której zagrabiono około 70–80% majątku lokalnych Żydów. Nadal jednak funkcjonowała większość żydowskich sklepów i zakładów, a bliskość granicy z Generalnym Gubernatorstwem sprzyjała handlowi⁵⁰.

We wszystkich omawianych miejscowościach sytuacja uległa załamaniu wraz z utworzeniem gett. W Krośniewicach miało to miejsce 10 maja, w Kutnie – 16 czerwca, w Żychlinie – 9 czerwca 1940 r.⁵¹, a we Włocławku najpóźniej, bo w październiku 1940 r.⁵² W najmniejszym z gett, w Krośniewicach około tysiąca osób stłoczono po jednej stronie ul. Kutnowskiej⁵³, w największym, w Kutnie około 7000–8000 osób zamknięto na terenie dawnej cukrowni „Konstancja”⁵⁴. W Żychlinie pierwsza część getta objęła dwie ubogie ulice, przy których zamieszkało 3600 Żydów, zaś drugą zlokalizowano na terenie dawnej cegielni w tzw. Fabianówce i przesiedlono tam 130 Żydów z Dąbrowic (tzw. getto złożone), wcześniej przebywających w getcie kutnowskim⁵⁵. We Włocławku getto dla około 3000 przebywających tam nadal Żydów utworzono w ubogiej dzielnicy Rakutówek; ostatnim etapem tego procesu była brutalna akcja przesiedlenia tam kilkuset Żydów nadal pozostających na terenie miasta⁵⁶. Od początku funkcjonowania getta mierzyły się z problemami przeludnienia, utrudnionego dostępu do wody pitnej i żywności, złych warunków sanitarnych. Z czasem sytuacja ulegała pogorszeniu, co wiązało się z procesem zamykania gett i ograniczaniem możliwości nie tylko opuszczania ich obszaru, ale i wszelkich kontaktów ze światem zewnętrznym⁵⁷. Już 20 listopada 1940 r. władze niemieckie zamknęły getto w Kutnie, jako przyczynę podając panującą w nim epidemię tyfusu⁵⁸. Natomiast tak w Kutnie, jak i w pozostałych omawianych tu miastach kolejną dramatyczną cezurę stanowiły transporty do obozów pracy

⁵⁰ *Archiwum Ringelbluma*, t. IX, dok. 22, s. 87–88; K. Czechowska, *Spółeczność żydowska Kutna...*, s. 203.

⁵¹ D. Dąbrowska, *op. cit.*, s. 131–132; K. Czechowska, *Getto otwarte...*, s. 191, 194; eadem, *Spółeczność żydowska Kutna...*, s. 204. Datę dzienną powstania getta w Krośniewicach podaje wyłącznie R. Buzak, *op. cit.*, s. 250.

⁵² M. Liszak, *op. cit.*, s. 145.

⁵³ A. Ziółkowska, *Krośniewice*, [w:] *Encyclopedia of Camps and Ghettos...*, s. 68.

⁵⁴ *Archiwum Ringelbluma*, t. IX, dok. 24, s. 99; K. Czechowska, *Spółeczność żydowska Kutna...*, s. 204–209.

⁵⁵ K. Czechowska, *Getto otwarte...*, s. 190–192. Natomiast o dwóch gettach pisze: B. Popławski, *Getta ludności żydowskiej w Żychlinie w latach 1940–1942*, „Notatki Płockie” 2024, nr 275, s. 65–80.

⁵⁶ M. Liszak, *op. cit.*, s. 145.

⁵⁷ *Ibidem*; K. Czechowska, *Getto otwarte...*, s. 194–203.

⁵⁸ K. Czechowska, *Spółeczność żydowska Kutna...*, s. 222.

przymusowej latem 1941 r. W świadectwach dotyczących Żychlina podkreślane jest, że objęły one kilkaset młodych osób⁵⁹, z kolei w przypadku Krośniewic szczególnie wybrzmiewa data 22–23 września 1941 r. z przypadającym wtedy świętem Rosz ha-Szana⁶⁰.

We Włocławku na dalszą deteriorację sytuacji oprócz transportów do obozów pracy składały się przymusowe przesiedlenia części mieszkańców – zarówno dorosłych, jak i dzieci na zasadzie rozdzielania rodzin – do getta Litzmannstadt. Z kolei 16 listopada 1941 r., podobnie jak rok wcześniej „Konstancja”, zamknięte zostało włocławskie getto, a jako przyczynę również podano epidemię tyfusu⁶¹. Położenie Żydów w ostatnich miesiącach funkcjonowania gett jest najtrudniejsze do zbadania, bowiem dotyczy ich najmniejsza liczba dostępnych źródeł. Znaczna część osób, które pozostawiły swoje świadectwa i relacje, opuściła już wtedy rodzinne miejscowości, a ich kontakt z rodzinami i bliskimi pozostałymi na miejscu był bardzo utrudniony czy wręcz się urywał⁶². Okres od grudnia 1941 r. był w rosnącym stopniu naznaczony napływającymi informacjami o eksterminacji bezpośredniej innych skupisk w Warthegau⁶³. Już w styczniu 1942 r. dramatyczne listy z kryptoinformacjami⁶⁴ o likwidacji gett w Kłodawie i innych pobliskich miejscowościach oraz o przecuciu podobnego losu zbliżającego się do swojego miasteczka napływały do Warszawy z Krośniewic⁶⁵. Nałożenie „podatku od głowy” na społeczność getta uznawano za omen śmierci i traktowano jako ostatni sygnał, by ratować się ucieczką⁶⁶.

⁵⁹ L. Zamosc, *In the Zychlin Ghetto*, [w:] *Sefer Zychlin*, Tel Aviv 1978, s. 311–315, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Zychlin/zyc309.html> (dostęp: 11 VIII 2025).

⁶⁰ *Krośniewice*, [w:] *Pinkas hakehillot Polin*, vol. I, eds D. Dabrowska, A. Wein, Jerusalem 1976, https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol1_00246.html (dostęp: 11 VIII 2025).

⁶¹ M. Liszak, *op. cit.*, s. 148.

⁶² Chociażby Łucja Stuczyńska, która w getcie kutnowskim przebywała do czerwca 1941 r. Relacja Łucji Stuczyńskiej, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego [dalej: AŻIH], Relacje, sygn. 301/303, k. 3–4; L. Stuczyńska, *In Konstancja, Gabin, Plock, Strzegowo*, [w:] *Kutno ve-ha-seviva...*, s. 367–370, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kutno/kut354.html> (dostęp: 11 VIII 2025).

⁶³ I. Trunk, *Judenrat...*, s. 417. W przypadku Żychlina był to styczeń 1942 r. *Archiwum Ringelbluma*, t. IX, dok. 29, s. 114–116.

⁶⁴ Więcej: M. Urynowicz, *Listy o Zagładzie. Kryptoinformacja*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 1, s. 121–131.

⁶⁵ *Archiwum Ringelbluma*, t. I (*Listy o Zagładzie*), oprac. R. Sakowska, Warszawa 1997, dok. 4, s. 11–13; dok. 5, s. 15; dok. 6, s. 17; dok. 14, s. 34–35; dok. 15, s. 35–36; dok. 16, s. 37–39; dok. 17, s. 39–41; dok. 18, s. 41–43; dok. 19, s. 44–46.

⁶⁶ *Archiwum Ringelbluma*, t. IX, dok. 29, s. 114–116.

Formy oporu cywilnego: pomoc dla głodujących

W swoich badaniach nad Zagładą w Warszawie Sakowska skupiła się na okresie funkcjonowania getta od października 1940 r. Wcześniejszym miesiącom poświęciła niewiele miejsca w kontekście oporu cywilnego, ponieważ to w warunkach getta funkcjonowało wiele specyficznych dla Warszawy form oporu: w zakresie walki z głodem była to Żydowska Samopomoc Społeczna (działająca też w innych gettach Generalnego Gubernatorstwa), z kolei w ramach podziemnej aktywności kulturalnej prowadzono konspiracyjne Archiwum Getta (obecnie znane najczęściej jako Archiwum Ringelbluma)⁶⁷. W przypadku analizowanych w tym artykule skupisk żydowskich w Warthegau właściwe będzie inne podejście i przesłedzenie pierwszych form oporu cywilnego pojawiających się już na początku niemieckiej okupacji. Zważywszy na przebieg eksterminacji pośredniej, wysiłki lokalnych społeczności bardzo wcześnie skupiły się na pomocy uchodźcom z innych miejscowości i walce z coraz powszechniejszym głodem.

Badając problematykę głodu w trzech dużych gettach: Warszawie, Łodzi i Krakowie, Helene J. Sinnreich zauważa, że już pierwsze miesiące niemieckiej okupacji wyczerpały środki żydowskich społeczności – i podkreśla, że miało to miejsce jeszcze przed utworzeniem gett. W ten sposób Żydzi stawali się narażeni na klęskę głodu i w jeszcze większym stopniu doświadczali go już w gettach⁶⁸. Choć badaczka w swojej monografii w ogóle nie posługuje się kategorią oporu cywilnego, jej ustalenia na temat głodu i wygłodzenia (*hunger* i *starvation*) pozostają użyteczne dla badań nad tym zjawiskiem. Sinnreich wyczerpująco ukazuje fizyczne, psychiczne i społeczne skutki głodu, wyniszczenie, które powodował tak w poszczególnych osobach, jak i w całych społecznościach. Przekonuje, że brak pożywienia stawał się główną codzienną troską głodujących Żydów, których wszystkie myśli i działania skupiały się na zdobyciu jedzenia⁶⁹. Głód był wykorzystywany przez Niemców w pierwszej kolejności w celu dehumanizacji Żydów, a w dalszej – ich wymordowania. W ten sposób bardziej zrozumiałe stają się słowa Sakowskiej o „dwóch nierozdzielnych elementach” składających się na opór cywilny, którymi są dla niej „pomoc dla głodujących” i „obrona przed deformacją psychiczną”⁷⁰. Tylko zdając sobie sprawę z dewastujących i ciała, i ducha skutków głodu, można też zrozumieć rolę pomocy głodującym jako podstawowej formy oporu cywilnego, w której zawsze

⁶⁷ R. Sakowska, *Dwa etapy...*, s. 10–28.

⁶⁸ H.J. Sinnreich, *Atrocity of Hunger. Starvation in the Warsaw, Łódź and Kraków Ghettos during World War II*, Cambridge 2023, s. 34.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 82 (szerzej: cały rozdział na stronach 77–90).

⁷⁰ R. Sakowska, *Ewolucja form oporu...*, s. 2–3.

zawarty był też element ochrony przed dehumanizacją czy też przed „deformacją psychiczną”, jak określiła to Sakowska.

W badaniach nad różnymi ośrodkami udało się zauważyć, że trudniejsza sytuacja uchodźców żydowskich sprawiała, że to im w pierwszej kolejności udzielano pomocy w sposób zorganizowany⁷¹. W przypadku omawianych tu skupisk żydowskich w Warthegau było podobnie. W pierwszych miesiącach okupacji ich położenie zazwyczaj było wyraźnie gorsze niż miejscowej ludności, która w dużej części nadal dysponowała swoimi dotychczasowymi źródłami zarobkowania i miejscem zamieszkania. Stąd to pomoc uchodźcom ukierunkowana na walkę z głodem była pierwszą możliwą do odnotowania formą oporu cywilnego.

Przykład Żychlina pokazuje, że już sam wybuch wojny wiązał się z niedostatkiem pożywienia. Grupa działaczy miejskich z Izaakiem Kelmerem na czele we wrześniu 1939 r. założyła komitet, którego zadaniem była pomoc uchodźcom przybyłym z innych miast. Komitet działał w okresie wojny obronnej Polski. W tym samym czasie grupa młodych osób podjęła decyzję o usunięciu archiwum z biblioteki, ukryciu części dokumentów i spaleniu pozostałych, by w ten sposób ochronić osoby publiczne wśród swojej społeczności⁷². Z kolei Włocławek był w tym okresie przede wszystkim miastem jednostronnych migracji na zewnątrz: Żydzi udawali się stąd często do pobliskich Kutna i Żychlina, a także do Warszawy. Zimą 1940/1941 r. miały też miejsce przymusowe przesiedlenia części tamtejszych Żydów, m.in. do Ożarowa, Włoszczowy, Zamościa i Tarnowa. To prawdopodobnie z tego powodu nie dysponujemy informacjami o specjalnych działaniach pomocowych na rzecz uchodźców, którzy znaleźliby się we Włocławku⁷³. W tym czasie kolejni Żydzi podejmowali decyzję o opuszczeniu tego miasta; w Warszawie utworzyli własną kuchnię ludową⁷⁴.

W Kutnie komitet na rzecz uchodźców został ustanowiony prawdopodobnie na początku 1940 r., gdy liczba żydowskiej ludności napływowej – jak wskazywano wyżej – była już znaczna, a lepsza sytuacja miejscowej społeczności pozwalała jej na zajęcie się bardziej poszkodowanymi. Inicjatorami akcji byli uznani działacze społeczni: Joab Borowski, A. Ajke i L. Nejman. Pieniądze na bieżącą działalność pozyskiwali ze składek, które raz w tygodniu zbierano wśród miejscowej ludności. Działalność tego komitetu zazwyczaj była oceniana pozytywnie, lecz z czasem coraz trudniej było mu spełniać swoje zadania⁷⁵. W działalność charytatywną angażował

⁷¹ H.J. Sinnreich, *op. cit.*, s. 19.

⁷² M. Schwartzberg, *The Bitter End*, [w:] *Sefer Zychlin...*, s. 337–340, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Zychlin/zyc309.html#Page337> (dostęp: 11 VIII 2025).

⁷³ M. Liszak, *op. cit.*, s. 144.

⁷⁴ P. Cypkewicz-Rosen, *Flight to Survival...*, s. 47–50.

⁷⁵ *Archiwum Ringelbluma*, t. IX, dok. 24, s. 97; dok. 25, s. 105; I. Trunk, *The Decline of Jewish Kutno...*, s. 342; K. Czechowska, *Spółeczność żydowska Kutno...*, s. 203.

się również judenrat⁷⁶, który później w warunkach getta prowadził kuchnię dla najuboższych⁷⁷. Niedługo przed utworzeniem getta w Kutnie w mieście powstawały także komitety pomocowe działające na zasadzie ziomkostw skupiających Żydów pochodzących z jednej miejscowości. Ponieważ uchodźcy co do zasady znajdowali się w trudniejszej sytuacji niż miejscowi, próbując podejmować walkę z głodem, polegali na środkach finansowych z zewnątrz. Stąd źródło wiedzy o ich działalności stanowi korespondencja w sprawie uzyskania takiego finansowania⁷⁸. Organizacją, u której i uchodźcy, i miejscowi Żydzi (reprezentowani przez judenraty) szukali pomocy, było American Jewish Joint Distribution Committee (w skrócie Joint).

Izajasz Trunk wymienił siedem instytucji zaangażowanych w działalność pomocową na rzecz społeczności żydowskiej, z czego sześć funkcjonowało również na terenie Warthegau⁷⁹. Najważniejszą z nich był Joint, który finansował prawie całą działalność pomocową prowadzoną przez rady żydowskie i inne podmioty. Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej w Polsce (TOZ) i Centrala Towarzystw Opieki nad Sierotami (Centos) to dwie żydowskie organizacje działające jeszcze przed wojną, które po utworzeniu judenratów miały zostać rozwiązane, by te przejęły ich obowiązki. Czwartą z wymienionych instytucji były rady żydowskie, przynajmniej w większości przypadków w różny sposób zaangażowane w działalność pomocową na rzecz swoich społeczności. Pomocy udzielały także organizacje inne niż Joint: na terenie ziem wcielonych do Rzeszy subwencje sporadycznie do 1942 r. przyznawało Reichsvereinigung der Juden in Deutschland. Zwłaszcza w początkowym okresie okupacji zaznaczała się aktywność jednostek na rzecz uchodźców lub bardziej poszkodowanych mieszkańców danej miejscowości. Listę pomagających zamykał Międzynarodowy Czerwony Krzyż, dostarczający żywność i lekarstwa na okupowane ziemie polskie⁸⁰.

American Jewish Joint Distribution Committee to organizacja dobroczynna, która swoją działalność rozpoczęła w czasie I wojny światowej. Najprawdopodobniej omawiane tu społeczności żydowskie już w okresie międzywojennym korzystały z pomocy Jointu. Po wybuchu II wojny światowej organizacja ta kontynuowała swoją pracę, choć wiązało się to z licznymi problemami⁸¹. Siedziba jednej z jej ga-

⁷⁶ *Archiwum Ringelbluma*, t. IX, dok. 25, s. 105.

⁷⁷ AŻIH, Relacje, sygn. 301/303, k. 2.

⁷⁸ K. Czechowska, *Spółeczność żydowska Kutna...*, s. 203–204.

⁷⁹ Siódmą była wzmiankowana już Żydowska Samopomoc Społeczna (Jüdische Soziale Selbsthilfe, JSS) działająca tylko na terenie Generalnego Gubernatorstwa. I. Trunk, *Judenrat...*, s. 116.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 116–117.

⁸¹ Doszło do decentralizacji i trzy gałęzie Jointu: z siedzibą w Nowym Jorku, Lizbonie i na terenach okupacji niemieckiej, funkcjonowały w dużej mierze oddzielnie; szczególnie utrudnione było prowadzenie działalności przez ostatnią z nich.

łęzi początkowo znajdowała się w Warszawie, i tam też swoje prośby o pomoc kierowali Żydzi z Warthegau⁸². Fundusze na działalność pochodziły w dużej mierze ze specyficznej formy pożyczek, których Jointowi udzielali członkowie miejscowych społeczności żydowskich⁸³. Napływ prośb o pomoc, przekazywanych także przez wysyłane do Warszawy delegacje, rozpoczął się wraz z końcem działań wojennych⁸⁴.

W przypadku Kutna pierwszą prośbę o pomoc miejscowa rada żydowska skierowała do Jointu w kwietniu 1940 r. i już w tym samym miesiącu otrzymała odpowiedź o uzyskaniu jednorazowej subwencji⁸⁵. W Żychlinie korespondencja z Jointem była już wtedy nawiązana, a pogarszająca się sytuacja w mieście i znaczna liczba przebywających w nim uchodźców skłaniała do wysyłania ponagleń o wypłatę wcześniej przyznanych środków i prośb o zwiększenie ich wysokości. Apelowano również o to, aby otrzymywana pomoc miała charakter stały i proszono o kwotę tysiąca Reichsmark miesięcznie⁸⁶. Joint nie mógł jednak pozwolić sobie na przyznawanie dotacji o takim charakterze, a w sprawie dalszej pomocy finansowej preferowano kontakt listowny; wysłanie delegacji do Warszawy uznawano za zbędne⁸⁷.

Podobne trudności w otrzymaniu przyznanej kwoty były udziałem ludności żydowskiej w Kutnie. W maju skierowano stamtąd do Warszawy kolejny list, jednak tym razem nadawca był inny: nowo utworzony Komitet Niesienia Pomocy Wyszędleńcom z Włocławka (często nazywany w skrócie Komitetem Włocławskim, rzadziej Komitetem Włocławian). Autorzy listu podkreślali, że piszą w porozumieniu z radą żydowską, aby wesprzeć jej starania o uzyskanie wsparcia finansowego. Ponieważ reprezentowali najliczniejszą grupę uchodźców w mieście, doszli do porozumienia z judenratem, który część otrzymanych środków miał przekazywać do dyspozycji Komitetowi⁸⁸. Zanim jednak pierwsza przyznana przez Joint kwota zdążyła dotrzeć do Kutna – problemy w tej kwestii zgłaszała Centrala Dewizowa

⁸² Y. Bauer, *American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee 1939–1945*, Detroit 1981, s. 92–106.

⁸³ I. Trunk, *Judenrat...*, s. 140.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 137.

⁸⁵ Centrala Jointu w Warszawie do Rady Żydowskiej w Kutnie, 21 IV 1940, AŻIH, American Jewish Joint Distribution Committee 1939–1942 [dalej: AJDC 1939–1942], Korespondencja Rady Żydowskiej, Komitetu Pomocy, Komitetu Włocławskiego w Kutnie z AJDC w Warszawie, sygn. 210/443, k. 20.

⁸⁶ Rada Żydowska w Żychlinie do Centrali Jointu w Warszawie, 29 IV 1940, AŻIH, AJDC 1939–1942, Korespondencja Rady Żydowskiej w Żychlinie z AJDC w Warszawie, sygn. 210/760, k. 1.

⁸⁷ Centrala Jointu w Warszawie do Rady Żydowskiej w Żychlinie, 19 V 1940, *ibidem*, k. 3.

⁸⁸ Komitet Niesienia Pomocy Wyszędleńcom z Włocławka do Centrali Jointu w Warszawie, 15 V 1940, *ibidem*, sygn. 210/443, k. 19–20; K. Czechowska, *Spółeczność żydowska Kutna...*, s. 204.

w Poznaniu – społeczność żydowska miasta stała się ofiarą nowych prześladowań. Część najbogatszych mieszkańców uwięziono w obozie przejściowym w Kutnie, a koszty ich wyżywienia i utrzymania ponosiła gmina żydowska. W ten sposób – o czym donoszono do Warszawy, prosząc o pilną pomoc – w krótkim czasie groziło jej pozostanie bez żadnych środków finansowych⁸⁹. List kończono wezwaniem:

żywimy nadzieję, że Joint, który zawsze stoi na wysokości swego zadania i który właśnie jest powołany do ratowania bliskich w nieszczęściu, przychyli się do prośby Gminy Kutnowskiej i jak najrychlej sprawa przekazania gotówki będzie przez Panów załatwiona [...] ⁹⁰.

Pierwsze środki z Jointu trafiły do Kutna już po utworzeniu getta. W liście z 19 lipca 1940 r. dziękowano za przekazaną kwotę 5000 Reichsmark i informowano o wydatkach ponoszonych przez Judenrat w celu pomocy najuboższym. Podkreślano przy tym, że w realiach getta doszło do zrównania sytuacji miejscowych i uchodźców, ponieważ położenie wszystkich uległo wyraźnemu pogorszeniu. W pierwszych dniach funkcjonowania getta uruchomiono kuchnię, z której korzystało 2000 osób, z czego tysiąc obiady otrzymywało bezpłatnie. Zorganizowano także opiekę społeczną, która zajmowała się przydziałem mleka i chleba grupie najuboższych, a także zaopatrzeniem w lekarstwa. Część zapasów przekazywano do rozdysponowania Komitetowi Włocławskiemu. Oprócz walki z głodem Judenrat był obciążony finansowo wypłatami wynagrodzeń dla robotników przymusowych, kosztami prac adaptacyjnych na terenie nieprzystosowanej do warunków mieszkalnych dawnej cukrowni oraz zorganizowania policji żydowskiej w getcie. Istotnym elementem działalności, który można uznać za formę oporu cywilnego, było natomiast stworzenie szpitala oraz ambulatorium. Od Jointu oczekiwano nie tylko pomocy materialnej: prawdziwego ratunku upatrywano „jedynie w otwarciu bram tego więzienia, nie mającego chyba równych sobie w całej historii ghett i obozów”⁹¹.

Pomimo wsparcia z zewnątrz środki na działalność pomocową pozostawały dalekie od wystarczających. Listy ze skargami na radę żydowską, która w realiach getta wycofała się z obietnicy dzielenia się przyznanymi sumami, słał do Warszawy Komitet Włocławski. Proszono o przyznanie mu środków bezpośrednio do własnej

⁸⁹ Komitet Niesienia Pomocy Wysiedleńcom z Włocławka do Centrali Jointu w Warszawie, 4 VI 1940, AŻIH, AJDC 1939–1942, sygn. 210/443, k. 35–36; K. Czechowska, *Spółeczność żydowska Kutna...*, s. 204.

⁹⁰ Komitet Niesienia Pomocy Wysiedleńcom z Włocławka do Centrali Jointu w Warszawie, 4 I 1940, AŻIH, AJDC 1939–1942, sygn. 210/443, k. 36–37.

⁹¹ Rada Żydowska w Kutnie do Centrali Jointu w Warszawie, 19 VII 1940, *ibidem*, sygn. 210/444, k. 1–3.

dyspozycji⁹². Na początku lipca 1940 r. próbowano również zawiązać „komitet specjalnie dla Żydów kaliskich, którzy znajdują się w Kutnie”, licząc na uzyskanie pomocy finansowej od Jointu⁹³. Prawdopodobnie jednak kaliszanom nie udało się nawiązać oficjalnej korespondencji w tej sprawie, a wobec braku środków – rozpocząć własnej działalności pomocowej.

O dostępność przyznawanej pomocy dla uchodźców z innych miejscowości troszczono się również w przypadku Żychlina. W liście z 26 czerwca 1940 r. – a więc również już po utworzeniu getta – Joint upominał się o to, aby skorygowano skład komitetu pomocowego tak, by wśród jego członków znaleźli się przedstawiciele uchodźców. W przypadku Żychlina to przede wszystkim pomocy ludności napływowej miały służyć przyznane środki. Joint przypominał także o konieczności przesłania sprawozdania z działalności, której ważnym elementem powinno być prowadzenie kuchni ludowej⁹⁴. W kolejnym miesiącu odpowiedni raport złożył działający przy Radzie Żydowskiej w Kutnie tamtejszy Komitet dla Rozdzielania Produktów Jointu. Przystępując do prac, sporządzono spis najbardziej potrzebujących: dzieci, chorych i starców, a następnie „każdej poszczególnej grupie starano się przydzielić, w miarę możliwości (niektóre produkty były w małej ilości) odpowiednie produkty”; uwzględniono także potrzeby kuchni, szpitala i apteki⁹⁵.

Natomiast z Żychlina napływały skargi na działalność tamtejszego Judenratu, w którego składzie – w przeciwieństwie do innych miejscowości – nie znalazły się osoby wcześniej związane z pracą społeczną. Wedle doniesień doktora Winogrona kuchnię ludową w getcie utworzono bez udziału rady żydowskiej, a jego własnym staraniem zorganizowano koło Czerwonego Krzyża, które dzięki pracy wolontariuszy mogło zadbać o kwestie związane z higieną i ochroną. Choć to przedstawiciele Judenratu podczas wizyty w Warszawie otrzymali od TOZ przydział leków, ich wykorzystaniem na rzecz społeczności getta, nie mając zaufania do członków rady, zajął się doktor Winogron. Ci, po kolejnych dwóch podobnych transportach, domagali się od lekarza pokrycia kosztów ich podróży do stolicy w zamian za wydanie mu pozyskanych leków⁹⁶. Pomimo tych zaniechań Judenrat dostosował się do wcześniejszych poleceń Jointu i uzupełnił skład Komitetu Pomocowego

⁹² Komitet Włocławian do Centrali Jointu w Warszawie, 11 VII 1940, AŻIH, AJDC 1939–1942, sygn. 210/443, k. 44–45; Komitet Włocławian do Centrali Jointu w Warszawie, 8 VIII 1940, *ibidem*, sygn. 210/444, k. 8.

⁹³ Szmul Pulwemacher i inni do Hobera, 1 VII 1940, *ibidem*, sygn. 210/443, k. 44.

⁹⁴ Centrala Jointu w Warszawie do Rady Żydowskiej w Żychlinie, 26 VI 1940, *ibidem*, sygn. 210/760, k. 6.

⁹⁵ Sprawozdanie dla Rady Starszych w Obozie „Konstancja” od Komitetu dla Rozdzielania Produktów „Jointu”, [po 26 VII 1940], *ibidem*, sygn. 210/443, k. 48–50.

⁹⁶ Z. Winogron do TOZ w Warszawie, [VIII 1940], *ibidem*, sygn. 210/760, k. 13.

o przedstawicieli uchodźców z Kutna, Krośniewic i Dąbrowic. W kolejnym liście zychlińska rada żydowska informowała o sposobie podziału pożywienia, które otrzymywało „do 50% ogólnego stanu ludności, oczywiście, że przy wydzielaniu pomocy nie czynione są żadne wyjątki pomiędzy ludnością tubylczą a przybyłą, gdyż nędza jest ogólna”. Mimo uzyskiwanej pomocy sytuacja w getcie zychlińskim była rozpaczliwa, zdawano też sobie sprawę, że przy całkowitym braku środków własnych wszelkie szanse na przetrwanie są zależne od pomocy zewnętrznej – w tym przypadku z Jointu. List zakończono rozpaczliwie: „Apelujemy do WPP. w imieniu 3600 [osób – K.C.], z których połowa puchnie z głodu i chłodu, o poważne zainteresowanie się naszym losem i przyjścia z doraźną pomocą w jak najrychlejszym czasie”⁹⁷.

W apelu tym zawarto informację o skali głodu, którego doświadczała aż połowa mieszkańców getta. Co więcej, związane z wygłodzeniem objawy fizyczne, takie jak obrzęki i opuchlizna, obserwatorzy w getcie warszawskim uznawali za oznaki śmierci w niedługim czasie. Wzmiankę o chłodzie odnieść można zarówno do warunków mieszkaniowych, które nawet latem nie dawały ochrony przed złą pogodą, jak i ponownie do objawów głodu, przez który wycieńczony organizm tracił zdolność do zachowywania ciepła⁹⁸. Tym bardziej przypomnieć należy, że opisy dotyczą lata 1940 r., a więc dopiero drugiego roku okupacji i początkowego okresu funkcjonowania pierwszych gett w Warthegau – getto w Warszawie nie zostało wtedy jeszcze utworzone.

Wobec braku pożądanej odpowiedzi na cytowane wyżej apele zychlińskiego judenratu, z końcem lipca 1940 r. list do Jointu wystosował niemiecki burmistrz Żychlina Karl Hempel, wyrażając w nim zgodę na udanie się przedstawicieli gminy żydowskiej do Warszawy w celu uzyskania niezbędnej pomocy materialnej i finansowej⁹⁹. Joint nie widział jednak potrzeby takiej wizyty. Z końcem lipca do Żychlina i Kutna dotarły kolejne przesyłki z żywnością i lekarstwami, a dziękując za nie, ponownie formułowano prośby o pomoc¹⁰⁰. We Włocławku kuchnię społeczną w getcie założono z inicjatywy wspominanych wcześniej organizacji rzemieślników i również uzyskiwano pewne wsparcie od Jointu¹⁰¹.

⁹⁷ Rada Żydowska w Żychlinie do Centrali Jointu w Warszawie, 17 VII 1940, *ibidem*, k. 19–21.

⁹⁸ H.J. Sinnreich, *op. cit.*, s. 77–79.

⁹⁹ Burmistrz Żychlina do Centrali Jointu w Warszawie, 29 VII 1940, AŻIH, AJDC 1939–1942, sygn. 210/760, k. 25.

¹⁰⁰ Rada Żydowska w Żychlinie do Centrali Jointu w Warszawie, 7 VIII 1940, *ibidem*, k. 28; K. Czechowska, *Spoleczność żydowska Kutna...*, s. 217.

¹⁰¹ E. Zegenhagen, S. Fishman, *Włocławek*, [w:] *Encyclopedia of Camps and Ghettos...*, s. 119.

Niezależnie jednak od pogarszającej się sytuacji i rosnących potrzeb w skupiskach żydowskich Warthegau, możliwości pomocy ze strony Jointu wyczerpywały się. W liście z połowy sierpnia 1940 r. na prośby o nią odpisywano, że „o Waszym krytycznym stanie jesteśmy dobrze poinformowani, ale obecnie nie jesteśmy w stanie udzielić Wam pomocy”¹⁰². W dalszej korespondencji z omawianymi gettami z sierpnia i września 1940 r., pisząc z siedziby Jointu w Krakowie, informowano o niemożności kontynuowania działalności na ziemiach wcielonych do Rzeszy. Radzono, aby o pomoc zwracać się do Reichsvereinigung der Juden in Deutschland. Kraj Warty nie należał do ziem „Starej Rzeszy” (Altreich), więc udzielanie pomocy przez tę organizację także szybko okazało się niemożliwe¹⁰³. Nie zakończyło to aktywności pomocowej i prób walki z głodem w omawianych miejscowościach, z pewnością jednak ograniczyło ich możliwości.

Okres, kiedy otrzymywano relatywnie regularną pomoc z Jointu, wspominano jako czas powrotu do „normalności”¹⁰⁴. Gdy w Kutnie otwarto kuchnię społeczną, w kolejce do niej trzeba było spędzić kilka godzin, aby uzyskać przydział zupy. Jesienią 1940 r., a więc po utracie wsparcia Jointu, sytuacja zaczęła się pogarszać, by załamać się zimą tego roku po zamknięciu getta. Wobec klęski głodu kolejki do kuchni społecznej wydłużały się, ta jednak, utrzymując się ze środków miejscowej społeczności, nie była w stanie sprostać rosnącemu zapotrzebowaniu. Jak wspominał Abraham Weisbrot:

W getcie narastał głód. Ludzie upadali na ulicach z wycieńczenia, ponieważ przez wiele dni nawet kawałek chleba nie trafiał do ich ust. Kolejka do kuchni publicznej rosła z dnia na dzień, ale niemożliwym było temu sprostać i zapewnić każdemu z potrzebujących talerza zupy¹⁰⁵.

W Żychlinie i Krośniewicach kuchnie społeczne musiały zostać zamknięte w drugiej połowie 1940 r. i brak informacji o tym, by udało je się choćby

¹⁰² Centrala Jointu w Warszawie do Rady Żydowskiej w Żychlinie, 16 VIII 1940, AŻIH, AJDC 1939–1942, sygn. 210/760, k. 30.

¹⁰³ Korespondencja Rady Starszych w Krośniewicach i Kutnie do AJDC w Warszawie i Krakowie, *ibidem*, sygn. 210/437; Centrala Jointu do Rady Żydowskiej w Krośniewicach, 20 VIII 1940, *ibidem*, k. 12; Centrala Jointu do Rady Żydowskiej w Żychlinie, 16 VIII 1940, *ibidem*, sygn. 210/760, k. 30–31. Radzie Żydowskiej w Kutnie udało się jeszcze uzyskać pomoc z Reichsvereinigung der Juden: Rada Żydowska w Kutnie do Jointu w Warszawie, 13 XII 1940, AŻIH, AJDC 1939–1942, sygn. 210/444, s. 23. Więcej: K. Czechowska, *Spółeczność żydowska Kutna...*, s. 228; I. Trunk, *Judenrat...*, s. 137.

¹⁰⁴ L. Stuczyńska, *op. cit.*, s. 368.

¹⁰⁵ A. Weisbrot, *The Escape Before Death*, [w:] *Kutno ve-ha-seviva...*, s. 361, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kutno/kut354.html> (dostęp: 11 VIII 2025).

tymczasowo otworzyć dzięki finansowaniu lokalnych społeczności lub innej pomocy z zewnątrz¹⁰⁶. Brak dostępu do żywności był dojmujący. Głodowali tak dorośli, jak i dzieci, a rodzice nie mieli żadnego jedzenia, które mogliby oddać swojemu potomstwu. Jak mówi jedno ze świadectw:

Moja siostra Rywka zachorowała na tyfus, a mój brat Kalman, który miał siedem lat, poprosił moją matkę o kromkę chleba, a ona mogła nam dać tylko lzy płynące z jej oczu. Ale jej lzy także wyschły, tylko jej westchnienia się wzmożyły, ale nie wzruszały nieba. Czy istnieje większy żal niż żal matki, kiedy widzi swoje dzieci proszące o chleb i nie może im pomóc?!¹⁰⁷

Zimą sytuacja uległa dalszemu pogorszeniu, zarówno ze względu na trudniejsze warunki pogodowe i towarzyszące im choroby – na które Żydzi byli tym bardziej narażeni ze względu na panujący głód¹⁰⁸ – jak i w związku z zamknięciem getta w Kutnie w listopadzie 1940 r. Źródła pożywienia związane z możliwościami przekraczania granic getta przez Polaków wyczerpały się. Próbowano jeszcze parać się szmuglem, choć należy mieć wątpliwości, czy każdy przypadek szmuglu żywności można uznać za formę oporu cywilnego w świetle przyjętych kryteriów, tj. czy były to działania podejmowane wspólnie przez grupę/zbiorowość. W jednostkowych sytuacjach prawdopodobnie właściwsza będzie klasyfikacja szmuglu żywności jako elementu indywidualnej walki o przetrwanie. Niemniej jednak historia kutnowskiego getta przynosi także przykład zorganizowanej polsko-żydowskiej grupy, której członkowie po wysłedzeniu przez Niemców ich uczestnictwa w tych działaniach ponieśli karę śmierci w maju 1941 r.¹⁰⁹

Skutki głodu były rozliczne, wpływały na postawę jednostki i kształtowały jej relacje z otoczeniem. Wśród nich wymienić można „apatię, drażliwość i inne zmiany w zachowaniu”. Wspomnienia i dzienniki z różnych gett dostarczają przykładów „niegrzecznego” zachowania, np. wszczynanych na ulicach bójek. Głód nie pozwalał na podtrzymywanie przyjaźni, sprzyjał natomiast kłótniom i wybuchom agresji¹¹⁰. Nawet jeżeli to członkowie warstwy zamożniejszej (nie wiadomo, w jakim stopniu solidarnie) musieli być w Kutnie tymi, którzy utrzymywali kuchnię społeczną po wyczerpaniu się pomocy z Jointu, nie zmniejszało to napięć i antagonizmów pomiędzy nimi a rosnącą liczbą gettowej biedoty wyniszczanej przez głód

¹⁰⁶ Rada Żydowska w Żychlinie do Centrali Jointu w Warszawie, 26 VIII 1940, AŻIH, AJDC 1939–1942, sygn. 210/760, k. 32; *ibidem*, sygn. 210/437, k. 20.

¹⁰⁷ A. Weisbrot, *op. cit.*, s. 361.

¹⁰⁸ H.J. Sinnreich, *op. cit.*, s. 79–80.

¹⁰⁹ I. Trunk, *The Decline of Jewish Kutno...*, s. 344.

¹¹⁰ H.J. Sinnreich, *op. cit.*, s. 80–81.

i choroby. W „Konstancji” nawet po zamknięciu getta istniała jeszcze zamożniejsza warstwa społeczna, która mogła sobie pozwolić na wizyty w dwóch działających prywatnych kawiarniach¹¹¹. Konflikt osiągnął punkt krytyczny, gdy do tzw. domu lordowskiego zamieszkiwanego przez najbogatszych wtargnęła umierająca kobieta, w konwulsjach życząc jego mieszkańcom podobnej śmierci¹¹². Antagonizmy pomiędzy rosnącą warstwą najuboższych i niewielką grupą najbogatszych istniały także w getcie we Włocławku. Obserwowano, że ogólna sytuacja w warunkach dzielnicy zamkniętej prowadziła do coraz większej demoralizacji¹¹³.

Egzystując w coraz gorszych warunkach, o brak adekwatnych działań oskarżano członków rady żydowskiej, widząc w nich winnych zaistniałej sytuacji. Jak słusznie zauważył Izajasz Trunk, wzmacnianie tych istniejących w getcie antagonizmów było świadomym działaniem Niemców, którym zależało na demoralizacji i upadku wspólnotowości¹¹⁴. Rozumowanie Trunka można też odwrócić, aby wskazać, że walka z głodem od początku miała głębszy wymiar i stanowiła podstawowy sposób przeciwdziałania dehumanizacji ludności żydowskiej, a próby pomocy głodującym podtrzymywały więzy w ramach społeczności. Jednocześnie w pogarszających się realiach getta w walce tej Żydzi byli w rosnącym stopniu zdani na pomoc z zewnątrz, która nadchodziła z coraz większymi problemami, aż do momentu całkowitego jej ustania. W skrajnych warunkach, w jakich znalazły się omawiane społeczności żydowskie, wobec pozbawiania ich sprawczości i możliwości kształtowania swojego losu, nawet próby o pomoc i próby zdobycia środków umożliwiających dalsze funkcjonowanie – podejmowane w imieniu społeczności i na jej rzecz – można uznać za formę oporu cywilnego. Alternatywą byłaby pasywność, poddanie się rzeczywistości bez jakichkolwiek prób jej zmiany.

Mimo komunikatów otrzymywanych od Jointu od sierpnia 1940 r. nadal to tam kierowano próby o wsparcie¹¹⁵. Od wiosny 1941 r. z siedziby organizacji w Krakowie napływały odpowiedzi z informacją, że jedyną organizacją kompetentną do udzielania pomocy Żydom na ziemiach wcielonych do Rzeszy jest Jüdische Wohlfahrtsvereinigung w Sosnowcu¹¹⁶, wkrótce jednak i jej działalność została wstrzy-

¹¹¹ A. Weisbrot, *op. cit.*, s. 361.

¹¹² AŻIH, Relacje, sygn. 301/303, k. 3.

¹¹³ M. Liszak, *op. cit.*, s. 148.

¹¹⁴ I. Trunk, *The Decline of Jewish Kutno...*, s. 345.

¹¹⁵ AŻIH, AJDC 1939–1942, sygn. 210/760, k. 30–51; K. Czechowska, *Spółeczność żydowska Kutna...*, s. 221.

¹¹⁶ Joint w Krakowie do Rady Żydowskiej w Kutnie, 2 IV 1941, AŻIH, AJDC 1939–1942, sygn. 210/443, k. 66; Joint w Warszawie do Gminy Żydowskiej w Osięcinach, 31 XII 1940, *ibidem*, sygn. 210/760, k. 46. Więcej: A. Namysło, *Wpływ kierownictwa Centrali Żydowskich Rad Starszych Wschodniego Górnego Śląska na postawy i zachowania Żydów wobec rzeczywistości okupacyjnej*, [w:] *Zagłada Żydów na polskich terenach...*, s. 176–180.

mana¹¹⁷. Ostatni z wielu listów z prośbami o pomoc, którym dysponujemy, wysłany został z getta w Kutnie 10 września 1941 r. Obok dotychczasowych problemów – trawiącego społeczeństwo głodu i epidemii tyfusu, wymieniano również coraz częstsze zachorowania na gruźlicę. List zawierał apel „do sumienia i serca by się zlitowali nad naszą biedną ludnością i z rychłą pomocą jej pospieszyli”¹¹⁸.

Inne formy oporu cywilnego

W odniesieniu do getta warszawskiego Sakowska pisała, że „kultura podziemna stała się, obok pomocy społecznej, drugim podstawowym elementem oporu cywilnego getta”¹¹⁹. Mnogość form oporu cywilnego związanego z podziemnym życiem kulturalnym, które można wymienić dla dzielnicy zamkniętej w Warszawie, nie odpowiada sytuacji w mniejszych skupiskach. Spośród czterech analizowanych miejscowości tylko w przypadku dwóch większych: Włocławka i Kutna, dysponujemy pewnymi przekazami na ten temat, informacje dla Żychlina są szczątkowe, natomiast dla Krośniewic – żadne.

Warte zaznaczenia jest, że pierwsze formy oporu cywilnego w zakresie życia kulturalnego częściowo związane były także z pomocą głodującym. We Włocławku chłopcy i dziewczęta organizowali „dni kwiatów”, w trakcie których zbierali pieniądze na prowadzenie kuchni ludowej. Powołano stowarzyszenie rzemieślników, którego jednym z zadań było roztoczenie opieki nad swoimi najbardziej potrzebującymi członkami oraz zorganizowano program wydarzeń społecznych i kulturalnych. Miejszem wszystkich tych spotkań był dom oczyszczenia w pobliżu cmentarza żydowskiego; tam też zlokalizowana była kuchnia ludowa¹²⁰.

W getcie włocławskim działała także grupa teatralna skupiająca aktorów-amatorów, która wystawiała sztuki. Łącznie przygotowano trzy programy, a także spotkanie ku pamięci Icchoka Lejba Pereca w rocznicę jego śmierci¹²¹. Za teatr służył również dom przedpogrzebowy (inaczej zwany domem oczyszczenia), co spotkało się z krytyką ze strony ortodoksyjnych Żydów¹²². Mimo to wystawiane tam

¹¹⁷ Rada Żydowska w Kutnie do Jointu w Krakowie, 15 V 1941, AŻIH, AJDC 1939–1942, sygn. 210/443, k. 38. Więcej: K. Czechowska, *Spółeczność żydowska Kutna...*, s. 224–231.

¹¹⁸ Rada Żydowska w Kutnie do Jointu w Krakowie, 10 IX 1941, AŻIH, AJDC 1939–1942, sygn. 210/443, k. 19.

¹¹⁹ R. Sakowska, *Dwa etapy...*, s. 18.

¹²⁰ M. Liszak, *op. cit.*, s. 148.

¹²¹ *Ibidem*.

¹²² Interesującą byłaby analiza rodzajów wspólnotowego życia religijnego jako formy oporu cywilnego. Niestety, dla obranych do analizy miejscowości brakuje świadectw, które pozwoliły na takie badania.

przedstawienia cieszyły się popularnością wśród społeczności getta. Oprócz tego młodzież żydowska organizowała wydarzenia sportowe, m.in. walki bokserskie, a także wydawała nielegalne pisma, które miały wzmacniać morale panujące w getcie. Nadal toczyło się życie polityczne – za miejsce spotkań także i w tym przypadku służył młodym cmentarz żydowski¹²³ – jednak miało ono ograniczony charakter. W warunkach getta skupiano się przede wszystkim na jego codziennych problemach¹²⁴. Prawdopodobnie część tych aktywności wygasła wraz z jego zamknięciem jesienią 1941 r. Zimą Niemcy zniszczyli cmentarz, aby nie mógł on już pełnić roli swego centrum kulturalnego¹²⁵.

Bogatszy obraz życia kulturalnego wyłania się z opisów dotyczących getta w Kutnie; podobnie jak we Włocławku, motorem działań była tutaj młodzież. Jak ze zdziwieniem wspominała uczestniczka tamtych wydarzeń, pomimo zrównania sytuacji Żydów w getcie, podziały polityczne wśród młodzieży utrzymały się i pozostawały widoczne. Po jednej stronie znajdowali się sympatycy Bundu i pochodzący z rodzin robotniczych, po drugiej – „młodzież kształcąca się”, a więc zapewne inteligentka. Bundowcy spotykali się na górze na terenie fabryki, gdzie organizowali „żywe radio”, a tematem ich pieśni, recytacji i dowcipów było życie w getcie. Słów krytyki nie szczędzili judenratowi, ale ofiarą ich ciętych uwag mógł paść każdy, od członka policji żydowskiej po kucharzą z kuchni społecznej. Ich występy nazywane były koncertami i cieszyły się popularnością wśród ludności getta. Z kolei druga grupa jako miejsce spotkań obrała sobie świetlicę wybudowaną w korytarzu fabrycznym, a do jej aktywności należało wspólne czytanie książek, pogadanki i dyskusje¹²⁶.

Obie grupy połączyły siły z końcem lata 1940 r., pracując dla wspólnego celu: bundowcy wysunęli pomysł wybudowania na terenie getta szkoły i sierocińca, a młodzież inteligentka partycypowała w tej inicjatywie, zbierając środki na budowę. Kiedy jednak szkoła powstała, potrzeby społeczności uległy zmianie i w związku z wybuchem epidemii tyfusu budynek przeznaczono na dodatkowy szpital¹²⁷. W tych zmienionych warunkach młodzież nadal pozostawała aktywna, zakładając kuchnię szpitalną, zbierając składki na jej prowadzenie i odbywając w niej dyżury¹²⁸. Należy przypuszczać, że w przypadku Kutna (a może i pozostałych miast, w których również wobec przeludnienia i problemów z higieną szerzyły się choroby)

¹²³ A. Baranowska, *Żydzi włocławscy i ich Zagłada*, Toruń 2005, s. 90.

¹²⁴ M. Liszak, *op. cit.*, s. 148.

¹²⁵ E. Zegenhagen, S. Fishman, *op. cit.*, s. 119.

¹²⁶ AŻIH, Relacje, sygn. 301/303, k. 2–3; L. Stuczyńska, *op. cit.*, s. 368; I. Trunk, *The Decline of Jewish Kutno...*, s. 346; K. Czechowska, *Spółeczność żydowska Kutna...*, s. 218.

¹²⁷ AŻIH, Relacje, sygn. 301/303, k. 2–3; L. Stuczyńska, *op. cit.*, s. 368.

¹²⁸ L. Stuczyńska, *op. cit.*, s. 369.

wybuch epidemii sprawił, że drugą podstawową formą oporu cywilnego obok walki z głodem stała się walką z chorobą. Jak wykazały badania Izajasza Trunka, za sprawą epidemii śmiertelność w getcie kutnowskim była najwyższa ze wszystkich przebadanych przez niego gett: w okresie od kwietnia do czerwca 1941 r. z przyczyn naturalnych zmarło tam 589 Żydów¹²⁹. Staraniem rady żydowskiej w związku z panującą epidemią udało się sprowadzić z Warszawy i z Krośniewic dwóch żydowskich lekarzy, którzy wsparli pracującego tu już wcześniej polskiego lekarza¹³⁰.

Prawdopodobnie w wyniku trwającej epidemii, zamknięcia getta i nowych obozów aktywność kulturalna młodzieży spadła. Jedna z relacji wspomina, że w tym okresie odbywały się wieczorne spotkania młodych w tzw. kawiarni Sztajna, gdzie śpiewano i spędzano czas w domowej atmosferze¹³¹.

Z kolei w przypadku Żychlina dysponujemy tylko pojedynczymi, rozproszonymi informacjami o działalności politycznej, którą w getcie w ograniczonym wymiarze kontynuował syjonista Izaak Kelmer. Był on także jedną z osób odpowiedzialnych za prowadzenie komitetu pomocy na rzecz uchodźców w pierwszych miesiącach wojny¹³². W getcie działała szkoła, w której nauczycielką była córka dyrektora dawnej szkoły żydowskiej Helena Cynamon. Jak wspominała, po deportacjach do obozów pracy przymusowej sytuacja w getcie „znormalizowała się” i nadal prowadziła ona lekcje, choć miała stosunkowo niewielu uczniów¹³³. Warto zauważyć, że deportacje te objęły głównie młodych chłopców i mężczyzn, co mogło przekładać się na brak udokumentowanych prób zorganizowania zbrojnej konspiracji w ostatnim okresie funkcjonowania gett w analizowanych miejscowościach.

Eksterminacja bezpośrednia

To od jednej ze swoich uczennic Helena Cynamon po raz pierwszy usłyszała historię o zabijaniu Żydów gazem. Nie dała wiary słowom dziewczynki, jednak ponieważ ta się upierała, udała się do jej matki. W ich domu spotkała uchodźcę przybywającego z Krośniewic¹³⁴, który opowiedział jej o tym, jak ze wszystkimi Żydami ze

¹²⁹ I. Trunk, *Judenrat...*, s. 153.

¹³⁰ *Ibidem*, s. 158.

¹³¹ P. Osowski, *In Kutno Ghetto*, [w:] *Kutno ve-ha-seviva...*, s. 370, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kutno/kut370.html> (dostęp: 11 VIII 2025).

¹³² Y. Ben-Binah, *Yitzhak Kelmer*, [w:] *Sefer Zychlin...*, s. 304–305, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Zychlin/zyc289.html#Page304> (dostęp: 11 VIII 2025).

¹³³ H. Tzinamon-Bodek, *The Liquidation of Zychlin Ghetto*, [w:] *ibidem*.

¹³⁴ Możliwe, że mężczyzna przybył z Krośniewic, jednak najprawdopodobniej pochodził z innej miejscowości w Warthegau.

swojego miasteczka został zabrany do Kulmhof. Spodziewali się, że to kolejna deportacja do obozu pracy przymusowej, lecz na miejscu stało się jasne, że był to obóz zagłady. Mężczyzna cudem uniknął śmierci. Opowieść szybko zaczęła się rozchodzić po getcie, potwierdzali ją także inni uchodźcy. Zdając sobie sprawę z niewielkiej odległości między Żychlinem a Krośniewicami, Cynamon nabrała przekonania, że wkrótce ten sam los spotka jej rodzinne miasto. Wraz z matką podjęła decyzję o ucieczce¹³⁵.

Wcześniej, podobnie jak wielu innych Żydów z okolicznych miejscowości, wysłała kartkę do rodziny w innym mieście – Strzegowie – w której zawarła kryptoinformację o pożarze swojego domu. W przeciwieństwie jednak do innych listów, które znamy za sprawą ich adresatów, w tym przypadku dysponujemy świadectwem dotyczącym okoliczności jego wysłania. Odpowiedź otrzymana od rodziny wskazywała na to, że nie odczytano zaszyfrowanej informacji, prawdopodobnie więc sytuacja tam była bezpieczniejsza. Tymczasem w Żychlinie zapanowała panika, wiele osób rozważało możliwość ucieczki np. do Warszawy – ponieważ nie wierzono, by tak dużą liczbę osób można było zamordować w ten sposób – jednak mało kto posiadał jeszcze środki pozwalające na jej zorganizowanie. W getcie narastało napięcie, wzmożona została kontrola policji niemieckiej, a złapanych na próbie ucieczki karano śmiercią. Członków judenratu zaaresztowano i niedługo później powieszono. Wszystko to uznawano za znaki zbliżającej się likwidacji getta. Helena Cynamon wraz z matką uciekły do pobliskiego Gąbina, gdzie wkrótce od ostatnich przybyłych uchodźców usłyszały historię o ostatnim etapie zagłady Żydów w Żychlinie, który przypadł w dniu święta Purim¹³⁶.

W ciągu dwóch miesięcy Niemcy dokonali eksterminacji bezpośredniej Żydów ze wszystkich czterech omawianych tu miast i miasteczek. Do obozu zagłady w Kulmhof 2 marca 1942 r. skierowano 900 Żydów z Krośniewic, 3 marca – 3200 Żydów z Żychlina, 26 marca – 6000 Żydów z Kutna i w dniach 30 kwietnia – 2 maja ostatnich 3500 Żydów z Włocławka¹³⁷. Nie ma informacji o tym, by w obliczu likwidacji gett podejmowano tam próby oporu cywilnego czy tym bardziej oporu zbrojnego.

¹³⁵ H. Tzinamon-Bodek, *op. cit.*, s. 315–321.

¹³⁶ *Ibidem*. Z kolei o obiegu informacji w getcie warszawskim *vide*: M. Ferenc, „Każdy pyta, co z nami będzie”. *Mieszkańcy getta warszawskiego wobec wiadomości o wojnie i Zagładzie*, Warszawa 2021.

¹³⁷ P. Montague, *Chełmno. Pierwszy nazistowski obóz zagłady*, przekł. T.S. Gałązka, Warszawa 2014, s. 295–296.

Podsumowanie

Zagłada Żydów w Kraju Warty to temat o wciąż dużym potencjale badawczym. Skupienie się na przebiegu eksterminacji pośredniej i formach oporu cywilnego pozwoliło na wydobycie doświadczenia samych Żydów, sposobu, w jaki sami opowiadali o okupacyjnym losie swoich miast i miasteczek i cierpieniach ich mieszkańców. Tym samym dowiedziono, że pojęcie oporu cywilnego w rozumieniu proponowanym przez Rutę Sakowską ma dużą użyteczność badawczą. Jednocześnie analiza sytuacji w czterech wybranych miastach i miasteczkach: w Kutnie, Włocławku, Żychlinie i Krośniewicach, wykazała, że nie byłoby właściwym skupienie się wyłącznie na okresie funkcjonowania gett. Przebieg okupacji na ziemiach wcielonych i skala prześladowań w pierwszych miesiącach wojny sprawiły, że już w 1939 r. społeczności żydowskie stanęły przed problemem głodu, który początkowo w największym stopniu dotyczył uchodźców. W odpowiedzi na stosowane przez Niemców formy eksterminacji pośredniej Żydzi podejmowali próby oporu cywilnego, począwszy od 1939 r., kiedy to powoływano pierwsze komitety pomocowe.

Ograniczone możliwości finansowe powodowały, że pomocy szybko zaczęto szukać na zewnątrz, w organizacji dobroczynnej znanej jeszcze sprzed wojny. Głównym adresatem coraz bardziej dramatycznych apeli o wsparcie stał się Joint z siedzibą w Warszawie. Znaczenie tej organizacji dla działalności pomocowej na okupowanych ziemiach polskich podkreślał już w latach siedemdziesiątych Izajasz Trunk, nadal jednak nie dysponujemy szerszym opracowaniem poświęconym temu tematowi. Tymczasem badania nad kontaktami skupisk żydowskich w Warthegau z Jointem – choć ograniczone czasowo, ponieważ organizacja ta straciła możliwości prowadzenia działalności na ziemiach wcielonych do Rzeszy – mogą przynieść cenne ustalenia nie tylko w kwestiach oporu cywilnego czy problemów codzienności, ale także roli i znaczenia miejscowych rad żydowskich. Miejscowe judenraty starały się o pomoc ze strony Jointu i współpracowały przy podziale otrzymanych środków. Dotyczy to także żychlińskiego judenratu, który (z innych względów) był wyjątkowo mocno krytykowany przez tamtejszych Żydów. Tym samym zwrócenie uwagi na problem pomocy głodującym i sięgnięcie do korespondencji z Jointem może mieć szczególną wartość w badaniach nad judenratami i ewaluacją ich działalności. Wysyłane na bieżąco, czasami kilkakrotnie w ciągu miesiąca listy do Jointu przynoszą informacje o dynamice sytuacji w analizowanych skupiskach żydowskich i pozwalają na wskazanie momentów przełomowych. Za takie należy uznać utworzenie gett, ale także wybuch epidemii tyfusu, która zaważyła na dalszych losach Żydów kutnowskich. Obok pomocy głodującym ważnym przejawem oporu cywilnego stała się tam walka z epidemią.

Na o wiele mniejszą skalę niż w analizowanym przez Sakowską getcie warszawskim można natomiast zaobserwować formy oporu cywilnego związane z życiem kulturalnym. W świetle dostępnych informacji jego inicjatorami była przede wszystkim młodzież, która ze swoimi działaniami – teatrami, recytacjami czy „koncertami” – wychodziła do szerszej gettowej publiczności. Dla zrozumienia dalszej trajektorii wydarzeń znamienny wydaje się przykład Kutna, gdzie grupa młodzieży, zmuszona sytuacją, zaangażowała się w walkę z epidemią tyfusu. W gettach prowincjonalnych – nawet tych większych, jak w Kutnie – brakowało środków i osób, które mogłyby prowadzić zinstytucjonalizowane formy oporu cywilnego związane z kulturą. Nawet najbardziej zaangażowani działacze polityczni z okresu międzywojennego w realiach okupacyjnych – o ile pozostawali w rodzinnych sztetlach – większość swoich wysiłków wkładali w walkę z głodem. Społeczności gettowe w omawianych miejscowościach w krótkim czasie stanęły przed kolejnymi problemami: w związku z wybuchami epidemii władze niemieckie podejmowały decyzje o zamykaniu gett, następnie zaś setki osób wysłały do obozów pracy przymusowej, a w przypadku Włocławka – także do getta Litzmannstadt. Gdy zaczęły tu napływać informacje o zagładzie pobliskich skupisk żydowskich dokonywanej w Kulmhof, miejscowe społeczności były już poważnie osłabione. Jedyne ratunek widziano w ucieczce z getta do miejsc, gdzie widmo Zagłady nie było jeszcze tak bliskie. Brak natomiast informacji o próbach oporu zbrojnego.

Bibliografia (Bibliography)

Źródła archiwalne

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego [AŻIH]

American Jewish Joint Distribution Committee 1939–1942, sygn. 210/437; 210/443; 210/444; 210/760

Relacje, sygn. 301/303

Źródła drukowane

Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy, t. I (*Listy o Zagładzie*), oprac. R. Sakowska, Warszawa 1997.

Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy, t. IX (*Tereny wcielone do Rzeszy: Kraj Warty*), oprac. M. Siek, Warszawa 2012.

Bodek H., *Jak tropione zwierzęta. Wspomnienia*, Kraków 1993.

Cypkewicz-Rosen P., *Flight to Survival: Włocławek, Warszawa, Częstochowa – Eretz Yisrael, 1939–1945: A Personal Narrative*, League City 2006.

Dzieci Holocaustu mówią..., t. I, oprac. W. Śliwowska, Warszawa 1993.

Lisak M., *The Last Chapter*, [w:] *Włocławek and Kujawy memorial book*, ed. I.M. Biderman, New York 1969, s. 141–150.

Opracowania

Alberti M., „Nikczemna perfidia, niska, bezmierna chciwość oraz zimne, wyrachowane okrucieństwo” – ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej w Kraju Warty, [w:] *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, red. A. Namysło, Warszawa 2008, s. 69–84.

Baranowska A., *Żydzi włocławscy i ich Zagłada*, Toruń 2005.

Bauer Y., *American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee 1939–1945*, Detroit 1981.

Bauer Y., *Forms of Jewish Resistance during the Holocaust*, [w:] *The Nazi Holocaust*, vol. VII (*Jewish Resistance to the Holocaust*), ed. M.R. Marrus, London 1989, s. 34–48.

Berendt G., *Jesień płonących synagog – jedno z następstw agresji Niemiec na Polskę w 1939 roku*, „Polish-Jewish Studies” 2022, t. III, s. 84–101.

Böhler J., *Prześladowanie ludności żydowskiej w okupowanej Polsce podczas trwania zarządu wojskowego (od 1 września do 25 października 1939 r.)*, [w:] *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, red. A. Namysło, Warszawa 2008, s. 46–58.

Buzak R., *Wojna obronna Polski 1939 r. i lata okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Kutno. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, Warszawa–Łódź 1984, s. 239–272.

Chalmers B., *Jewish Women’s Sexual Behaviour and Sexualized Abuse during the Nazi Era*, „The Canadian Journal of Human Sexuality” 2015, vol. XXIV, no. 2, s. 184–196. <https://doi.org/10.3138/cjhs.242-A10>

Czechowska K., *Getto otwarte – getto zamknięte? Kontakty z Polakami jako kategoria przy klasyfikacji wybranych gett w Kraju Warty*, [w:] *Żydowscy sąsiedzi*, red. K. Morta, Ostrów Wielkopolski–Wrocław 2018, s. 159–174.

Czechowska K., *Spółeczność żydowska Kutna i jej losy w okresie II wojny światowej*, [w:] *Zarys historii Żydów ziemi kutnowskiej*, t. I, red. K. Koszada, E. Świętkowska, B. Gajewska, Kutno 2018, s. 177–235.

Dąbrowska D., *Zagłada skupisk żydowskich w „Kraju Warty” w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1955, t. XIII, s. 122–184.

Epstein C., *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, przekł. J. Włodarczyk, Wrocław 2010.

Ferenc M., „Każdy pyta, co z nami będzie”. *Mieszkańcy getta warszawskiego wobec wiadomości o wojnie i Zagładzie*, Warszawa 2021.

- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2012.
- Kershaw I., *Improvised Genocide? The Emergence of the 'Final Solution' in the 'Warthegau'*, „Transactions of the Royal Historical Society” 1992, vol. II, s. 51–78. <https://doi.org/10.2307/3679099>
- Leociak J., *Ruta Sakowska (1922–2011)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2011, nr 7, s. 19–20. <https://doi.org/10.32927/zsim.772>
- Lesiakowski K., *Z dziejów Zagłady w Kraju Warty. Losy ludności żydowskiej w Sieradzu 1939–1942*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, t. XXIII, nr 1, s. 247–266.
- Łuczak C., *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996.
- Michman D., *Jewish Resistance during Holocaust and its Significance: Theoretical Observations*, [w:] D. Michman, *Holocaust Historiography. A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues*, London–Portland 2003, s. 217–250.
- Młynarczyk J.A., *Wpływ inicjatyw oddolnych Arthura Greisera i Odilona Globocnika na decyzję o wymordowaniu Żydów*, [w:] *Zagłada Żydów na ziemiach wcielonych do Rzeszy*, red. A. Namysło, Warszawa 2008, s. 14–33.
- Montague P., *Chełmno. Pierwszy nazistowski obóz zagłady*, przekł. T.S. Gałązka, Warszawa 2014.
- Namysło A., *Wpływ kierownictwa Centrali Żydowskich Rad Starszych Wschodniego Górnego Śląska na postawy i zachowania Żydów wobec rzeczywistości okupacyjnej*, [w:] *Zagłada Żydów na ziemiach wcielonych do Rzeszy*, red. A. Namysło, Warszawa 2008, s. 176–185.
- Person K., *'Judenräte' and the Jewish Communities of Eastern Europe*, [w:] *“Jewish Councils” in Nazi Europe, 1938–1945. A Pan-European Perspective*, eds L. Vastenhou, J. Lanicek, Göttingen 2025, s. 267–275. <https://doi.org/10.46500/83535410-013>
- Popławski B., *Getta ludności żydowskiej w Żychlinie w latach 1940–1942*, „Notatki Płockie” 2024, nr 275, s. 65–80.
- Resnick S.K., *You Saved Me, Too. What a Holocaust Survivor Taught Me about Living, Dying, Fighting, Loving and Swearing in Yiddish*, Guilford 2013.
- Sakowska R., *Dwa etapy. Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w oczach ofiar. Szkic historyczny i dokumenty*, Wrocław 1986.
- Sakowska R., *Ewolucja form oporu w getcie warszawskim*, Warszawa 1983.
- Semelin J., *Bez broni przeciw Hitlerowi. Opór cywilny w Europie w latach 1939–1945*, przekł. H. Abramowicz, Lublin 2001.
- Serwański E., *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970.
- Sinnreich H.J., *Atrocity of Hunger. Starvation in the Warsaw, Łódź and Kraków Ghettos during World War II*, Cambridge 2023. <https://doi.org/10.1017/9781009105293>

- Sitarek A., *Rola niemieckiego Zarządu Getta w Łodzi w eksterminacji gett prowincjonalnych w Kraju Warty*, [w:] *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012, s. 295–310.
- Trunk I., *Judenrat: the Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*, New York 1972.
- Urynowicz M., *Listy o Zagładzie. Kryptoinformacja*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 1, s. 121–131.
- White J.R., Dean M., *Warthegau Region (Reichsgau Wartheland)*, [w:] *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. II (*Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*), part A, eds M. Dean, M. Hecker, Bloomington 2012, s. 33–39. <https://doi.org/10.1353/document.2381>
- Wróbel P., *The „Judenrate” Controversy: Some Polish Aspects*, „The Polish Review” 1997, vol. XLII, no. 2, s. 225–232.
- Zegenhagen E., Fishman S., *Włocławek*, [w:] *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. II (*Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*), part A, eds M. Dean, M. Hecker, Bloomington 2012, s. 118–120. <https://doi.org/10.1353/document.2432>
- Ziółkowska A., *Krośniewice*, [w:] *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. II (*Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*), part A, eds M. Dean, M. Hecker, Bloomington 2012, s. 68–69. <https://doi.org/10.1353/document.2400>
- Ziółkowska A., *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce (1941–1943)*, Poznań 2005.

Netografia

- Ben-Binah Y., *Yitzhak Kelmer*, [w:] *Sefer Zychlin*, Tel Aviv 1978, s. 304–305, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Zychlin/zyc289.html#Page304> (dostęp: 11 VIII 2025).
- Hoffman Ch., *My Town Krosniewice*, [w:] *Kutno ve-ha-seviva*, Tel Aviv 1968, s. 445–450, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kutno/kut445.html> (dostęp: 11 VIII 2025).
- Krosniewice*, [w:] *Pinkas hakehillot Polin*, vol. I, eds D. Dabrowska, A. Wein, Jerusalem 1976, https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol1_00246.html (dostęp: 11 VIII 2025).
- Osowski P., *In Kutno Ghetto*, [w:] *Kutno ve-ha-seviva*, Tel Aviv 1968, s. 370, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kutno/kut370.html> (dostęp: 11 VIII 2025).
- Schwartzberg M., *The Bitter End*, [w:] *Sefer Zychlin*, Tel Aviv 1978, s. 337–340, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Zychlin/zyc309.html#Page337> (dostęp: 11 VIII 2025).
- Stuczyńska L., *In Konstancja, Gabin, Plock, Strzegowo*, [w:] *Kutno ve-ha-seviva*, Tel Aviv 1968, s. 367–370, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kutno/kut354.html> (dostęp: 11 VIII 2025).

Trunk I., *The Decline of Jewish Kutno*, [w:] *Kutno ve-ha-seviva*, Tel Aviv 1968, s. 340–353, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kutno/kut340.html> (dostęp: 11 VIII 2025).

Tzinamon-Bodek H., *The Liquidation of Zychlin Ghetto*, [w:] *Sefer Zychlin*, Tel Aviv 1978, s. 315–321, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Zychlin/zyc309.html> (dostęp: 11 VIII 2025).

Weisbrot A., *The Escape Before Death*, [w:] *Kutno ve-ha-seviva*, Tel Aviv 1968, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kutno/kut354.html> (dostęp: 11 VIII 2025).

Work by Chana Kowalska, [w:] *Ben Uri Collection*, <https://www.benuricollection.org.uk/intermediate.php?artistid=51> (dostęp: 11 VIII 2025).

Zamosc L., *In the Zychlin Ghetto*, [w:] *Sefer Zychlin*, Tel Aviv 1978, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Zychlin/zyc309.html> (dostęp: 11 VIII 2025).

Notka o autorze

Dr Kinga Czechowska – adiunkt w Ośrodku Badań nad Totalitaryzmami w Instytucie Pileckiego w Warszawie.

Zainteresowania naukowe: historia dyplomacji polskiej w XX w., historia Holokaustu, historia relacji polsko-żydowskich, edytorstwo źródeł.

kinga.czechowska@yahoo.com